

DICȚIONAR DE ETNO-HORONIMIE ROMÂNEASCĂ

MĂDĂLINA UNGUREANU*, MARIA MORUZ*

1. CONTEXT

Anglia/ Englitera (Inglitera)/ Anglitora/ Britania (Vretania)/ Albion/ Regatul Unit/ Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord; Grecia (Greția)/ Elada/ Țara Grecească (Țara Grețască); neamț/ german (gherman)/ alaman; polon/ polac/ polonez/ leah sunt forme alternative înregistrate de-a lungul istoriei scrisului în limba română pentru a denumi aceeași realitate. În general, studiul etnonimelor (mai ales al exonimelor) și al horonimelor în diacronie pune în evidență opțiuni diferite pentru denumirea aceleiași entități, foarte profitabile și provocatoare din punctul de vedere al cercetării. Acest fapt este și mai provocator pentru că lipsește o perspectivă de ansamblu asupra modului în care s-au format și au evoluat aceste procedee denominative. În ultimele două decenii, au fost elaborate studii asupra numelor de țări și popoare, dar acestea nu și-au propus o tratare exhaustivă a subiectului, fiind focalizate asupra anumitor perioade. Arvinte 2008 este o lucrare de referință care studiază mecanismele prin care sunt formate numele de țări în limba română înainte de perioada modernă. Gînsac *et al.* 2017 este un studiu monografic al modalităților de transfer al numelor proprii în traducerile în limba română din perioada premodernă. De altfel, eforturile de standardizare a modalităților de transfer al numelor proprii din alte limbi sunt întâlnite abia din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea în culturile Europei occidentale; oscilația între mai multe variante în sincronie și evoluția sistemelor denominative prin acțiunea mai multor factori nu este numai o trăsătură a limbii române. Această evoluție este însă dificil de observat în absența unui inventar al tuturor formelor înregistrate, în diacronie, lucru realizabil printr-un dicționar.

1.1. EHR conceptualizat de Eugen Munteanu

Un astfel de dicționar a fost conceptualizat de Eugen Munteanu, în contextul unui proiect de cercetare intitulat „Etonimia românească. Dicționar istoric al numelor de țări și de popoare în limba română” (grant CNCS 1394, competiția

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Institutul de Cercetări Interdisciplinare – Departamentul de Științe Socio-Umane, Iași, România (andreea.ungureanu@uaic.ro; maria.moruz@uaic.ro).

2005, perioada de derulare: 2006–2008, acronim: EHR), care și-a propus realizarea etapelor premergătoare redactării unui dicționar istoric al numelor de țări și de popoare în limba română de la cele mai vechi texte (secolul al XVI-lea) până în perioada contemporană, anume: stabilirea conceptelor, a izvoarelor (primare și secundare) și a bibliografiei, documentarea, redactarea de modele de articole lexicografice. În cadrul proiectului au fost realizate cca 20.000 de fișe de atestare lexicografică de unități lexicale etno-horonimice, în format clasic, pe hârtie, care au fost ordonate alfabetic și au fost grupate pe cuvinte-titlu. Au fost stabilite principiile alcătuirii dicționarului, macro- și microstructura acestuia și au fost redactate câteva articole de dicționar.

Eugen Munteanu stabilește principiile alcătuirii dicționarului, un „dicționar istoric de tip lingvistic, fundamentat pe principiile onomasiologiei istorice” (Munteanu 2005: 300), definește cele două categorii onomastice (etnonimele și horonimele) și le circumscrie domeniului de referință (categoriile de realii pe care le desemnează fiecare dintre ele) (*ibidem*: 301–302). Sunt precizate baza documentară și tipurile de izvoare (*ibidem*: 304–305). Astfel, izvoarele trebuie să fie reprezentative pentru toate secolele de cultură scrisă românească, începând cu secolul al XVI-lea și până în prezent, cu accent pe textele istorice și geografice, pe lucrările cu caracter lexicografic și de geografie lingvistică. Tipurile de izvoare avute în vedere sunt: colecții de documente istorice, dicționare și enciclopedii, atlase lingvistice și culegeri de literatură populară, traduceri și scrieri originale, principalele publicații periodice. Sunt descrise apoi macrostructura și microstructura dicționarului. Macrostructura dicționarului este constituită de horonimele și etnonimele identificate în limba română pentru perioada stabilită, organizate conform principiilor onomasiologiei, ordonate alfabetic în funcție de forma actuală a horonimului (sau, acolo unde acesta nu există, a etnonimului). La nivel microstructural, intrările vor fi organizate în cuiburi lexicale. Se preconizează că titlul va fi urmat de definiția de tip enciclopedic, redusă, întrucât dicționarul este în primul rând lingvistic. Vor fi apoi prezentate, în ordinea strict istorică a celei mai vechi atestări scrise, eventualele horonime concurente (*Grecia/ Elada, Israel/ Iudeea, Roma/ Râm* etc.), notate cu litere mari (A, B etc.). Sub fiecare dintre horonimele majore se vor insera etnonimele corespondente (cu 1, 2 etc.), ale căror sensuri vor fi diferențiate în paragrafe aparte (numerotate cu a), b) etc.). Fiecare intrare va fi ilustrată prin citate. Succesiunea citatelor în cadrul fiecărui articol (de la prima atestare până în prezent) va sugera dinamica și evoluția respectivului etnonim în limba română. Urmează subcategoria derivatelor de la baze etnonimice/ horonimice, cu precizarea sensurilor multiple, acolo unde este cazul, fiecare ilustrat prin citate. Această modalitate de prezentare a materialului face posibilă identificarea fenomenelor și a relațiilor semantice din interiorul câmpurilor etno-horonimice (polinomie, omonimie, extindere a desemnării, substituție de desemnare, dezvoltare semantică, *ibidem*: 308). Fiecare unitate onomastică va avea și o explicație etimologică; în cazul numelor de țări, aceasta va cuprinde și formele din limbile de împrumut, „explicându-se și mecanismul de împrumut” (*ibidem*: 309).

În sfârșit, o parte consistentă a studiului este dedicată unui articol-model din dicționarul proiectat, *Grecia (ibidem: 314–321)*¹.

1.2. Preocupări anterioare pentru realizarea de dicționare de etnonime

Astfel de lucrări complexe asupra etnonimelor și a horonimelor sunt rare și în alte culturi. O excepție este *Deonomasticon Italicum* (Schweickard 2002–2013), un dicționar istoric al derivatelor deonomastice din limba italiană, în patru volume, la care se adaugă două volume de suplimente bibliografice. Dicționare de horonime au alcătuit Losique (1971) și Cherpillod (1986), dar numai cu informații enciclopedice și etimologice, fără dimensiune diacronică. Adesea, mai ales în studiile recente, în centrul discuției este pus conceptul de etnicitate, urmărindu-se realizarea lingvistică a acestui concept, inclusiv prin etnonime, mai ales în zonele geografice unde problema etnicității este o chestiune controversată, ca, de exemplu, zona Balcanilor; vezi, de exemplu, Lanchev 2014, care își propune să stabilească, pe baza prezenței etnonimelor în toponimie, traseele migrației diverselor triburi istorice în Peninsula Balcanică. Diverse studii se opresc asupra etnonimelor în anumite perioade și regiuni geografice sau asupra unor probleme punctuale, dar nu studiază această categorie onomastică exhaustiv și, mai ales, nu din punct de vedere diacronic. Asupra etnonimelor ca izvoare istorice se oprește Löttsch (2000).

În ceea ce privește limba română, există studii asupra celor două categorii lexicale (pentru o privire de ansamblu asupra cercetărilor românești de onomastică, vezi Sala, Tomescu 1995). Dintre acestea, ne oprim asupra unui proiect de dicționar. Constantin Dominte (2005) vorbește despre realizarea unui *Lexicon românesc de etnonime*, din care prezintă, în articolul citat, „porțiuni”. Un articol lexicografic din lucrarea proiectată are următoarea structură (vezi Dominte 2005: 129–130): cuvântul-titlu (lexemul românesc), mențiunile etnonimului în lexicografia românească anterioară (inclusiv, pentru literatura veche, în Chivu *et al.* 1992), apoi echivalentul vechi grecesc și/ sau latin (deci etimonul), numele autorilor clasici la care este înregistrat etnonimul, definiția semantică (localizare geografică a populației, încadrare etnică, toponime și antroponime specifice, alte date istorice și geografice, uneori cu citate minimale), trimiterea la eventualele variante. Lista de intrări de la p. 132–149, cuprinzând nume de populații germanice din izvoarele antice, ilustrează această structură.

Se observă deci că cele două dicționare (ambele, deocamdată, doar în stadiul de proiect) nu se suprapun. Alături de faptul că, pe lângă etnonime, EHR își propune să includă și horonimele aferente, acolo unde acestea există, dicționarul proiectat de E. Munteanu are o importantă dimensiune diacronică, în aceasta constând, de fapt, provocarea: în a observa modul în care sistemul denominativ al numelor de țări și popoare se constituie de-a lungul evoluției limbii române și felul în care el funcționează și interacționează cu celelalte micro sisteme onomastice.

¹ În cadrul proiectului a fost redactat un număr mic de intrări de dicționar, care nu au fost publicate (dar care au fost folosite, prin materialul oferit, pentru documentare în redactarea altor articole).

2. UN DICȚIONAR DE ETNONIME ȘI HORONIME: LA CE BUN?

De ce un dicționar istoric? În primul rând, un dicționar oferă o privire sintetică asupra unui domeniu. Spre deosebire de etnolexiconul propus de Lalchev (2014), EHR are în vedere mai ales studiul lingvistic al etno-horonimelor ca parte a lexicului românesc și ca ilustrator al mecanismelor de formare și evoluție a acestuia, urmărind să ofere o imagine cât mai completă și nuanțată asupra dinamicii istorice a evoluției numelor de țări și de popoare în limba română. Dacă perioada veche a limbii române scrise se caracterizează, în formarea horonimelor, prin conflictul dintre modelul autohton (sintagme de tipul *Țara/Împărăția* + adjectiv cu bază horonimică, e.g. *Țara Nemțească*) și cel al limbilor de cultură (greacă, latină) (v. și Arvinte 2008), începând cu secolul al XVIII-lea tipurile de horonime se diversifică, incluzând și modelul limbilor moderne, mai ales în traduceri, sub influența textului-sursă, manifestată nu numai la nivel fonetic, ci și la nivel morfologic și, uneori, chiar grafic (de exemplu, în traduceri românești tipărite cu alfabet chirilic în perioada 1780–1830, unele horonime sunt notate atât cu alfabet chirilic, cât și cu alfabet latin, vezi Gînsac *et al.* 2017). Încercările sistematice de normare se produc abia la mijlocul secolului al XX-lea, prin eforturile specialiștilor; un număr al revistei „Limba română” (5/1961) este dedicat principiilor transferului numelor proprii străine în limba română. EHR urmărește să pună în evidență tocmai evoluția acestor mecanisme de-a lungul existenței istorice a limbii române scrise, oferind, prin dispunerea materialului, posibilitatea unei priviri sintetice asupra unui astfel de microcâmp. Un exemplu de privire sintetică care valorifică o intrare din acest dicționar o găsim la Butnaru 2007 (p. 374–375), asupra denumirilor Elveției: forma folosită și azi, *Elveția*, este atestată din secolul al XVII-lea, împreună cu forma livrescă *Helveția* (din lat. *Helvetia*) și cu formula sintagmatică țară + numele poporului (*Țara Zvițirilor, Helveția – adec<ă> Țara Sfițirilor*), în secolul al XIX-lea apar forme influențate de alte limbi: *Svițera* (it. *Svizzera*), *Șvițera* (sub infl. germ. *Schweiz*), *Suisia* (după fr. *Suisse*). Pentru etnonim: alături de *svițir*, *zvițir* (din *Svițera*, sub influența it. *svizzero*), întâlnite în secolul al XVII-lea, apar, în secolul următor, *elvet* și *helvet*, iar la începutul secolului al XIX-lea începe să fie folosit etnonimul *elvețian*, obținut din numele propriu *Elveția* și suf. *-ean*.

Studiul diacronic al acestor denumiri, facilitat de dicționar, permite surprinderea evoluției sistemului la nivel formal, inclusiv influențele pe care le suportă din partea diverselor surse de traducere, integrarea unităților etno-horonimice în unități frazeologice și evoluția mentalităților reflectată de această integrare; are a face cu bilingvismul sau cu confruntarea dintre limba-sursă și limba-țintă, în cazul traducerilor, ori dintre limba vernaculară și limba de cultură, în cazul modelelor lingvistice. Pe alt plan, etnonimele reprezintă modele de structurare și reprezentare a lumii politice și reflectă schimbările pe care le suferă aceasta (Pohl 2018); inventarierea lor și observarea funcționării lor textuale ne permit studiul imaginii altor etnii, așa cum este ea reflectată în textele originale care formează baza de documentare.

3. DIFICULTĂȚI ÎN ALCĂȚUIREA UNUI DICȚIONAR AL ETNONIMELOR ȘI HORONIMELOR DIN LIMBA ROMÂNĂ

Desigur, o primă dificultate o reprezintă chiar denumirea și identificarea celor două categorii, din mai multe puncte de vedere.

În primul rând, terminologia onomastică nu este încă bine fixată. Noi utilizăm în articolul de față terminologia din ICOS Key of Onomastic Terms (<https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf>), ca propunere de unificare terminologică, dar există dezbatere asupra divergențelor terminologice din domeniul onomasticii (vezi Harvalik, Caffarelli 2007). Astfel, după lista propusă de International Council of Onomastic Sciences, „ethnonym = proper name of an ethnic group (a tribe, a folk, a clan etc.), or a member of this group”; „choronym – proper name of a larger geographical or administrative unit of land – e.g. Africa, Sibir’ (Siberia), Suomi, Dalmacija, Toscana, Bretagne, Steiermark, Castilla, La Mancha”. Pentru *horonim*, însă, se folosesc și alte denumiri, ca, de exemplu, *macrotoponim*. Apoi, chiar și aceste definiții trebuie adaptate la specificul lucrării pe care o avem în vedere. De exemplu, definiția horonimului, ca desemnând o unitate toponimică mai mare, indiferent că este considerată din punct de vedere geografic sau administrativ, este, pentru scopul dicționarului, vagă. Dacă avem în vedere numele de țări, atunci unitățile administrative ca districtele sau județele, constituite exclusiv prin decizia unei administrații și care nu reflectă existența unei autonomii într-o anumită epocă istorică, nu au de ce să fie incluse în lista criteriilor de delimitare a horonimelor (vezi Munteanu 2005: 301–302). De asemenea, avem dubii în privința includerii între aceleași criterii de delimitare a horonimelor a unităților fizico-geografice precum insulele, peninsulele etc. (*ibidem*). Așadar, din lista criteriilor care definesc horonimele, le vom reține numai pe acelea care privesc funcționarea, într-o anumită epocă istorică, a unei regiuni ca „unitate etnico-culturală sau politico-istorică instituită de a lungul istoriei antice, medievale sau moderne” (Munteanu 2005: 301), deci presupunând o anumită autonomie față de alte unități de rang superior, fie că această unitate a fost constituită în realitate, în mitologie sau ficțiune. Adăugăm la această discuție terminologică faptul că termenul *horonim* nici măcar nu este înregistrat în dicționarele limbii române, nici chiar în DOOM, spre deosebire de etnonim, care apare în dicționarele de neologisme, în ediții succesive ale DOOM și în *Micul dicționar academic* (2010).

În al doilea rând, dificultatea definirii etnonimelor și a horonimelor se datorează fluidității structurilor sociale și politice, în spațiu și în timp. Definiția etnonimelor, în unele dicționare, este „nume de popoare” (DLR, MDN, MDA 2010); conceptul de „popor” este și el problematic, mai ales raportat la epoca dinaintea secolului al XIX-lea (pentru unele zone geografice, chiar și astăzi); de aceea, a fost preferat cel de „etnie”, „grup etnic”. Totuși, există grupuri percepute ca etnice (i.e. conglomerate de oameni asociate cu o entitate politică sau geografică prin origine, rezidență sau cetățenie, cf. Rader 1989), dar construite mai degrabă în jurul unei trăsături religioase. Probleme de circumscriere a zonei denominative apar și în cazul horonimelor (termenul nu este înregistrat în dicționarele limbii

române). Noțiunea de „țară”, cu granițe delimitate, este una relativ nouă, ca și cea de „națiune”. Realitatea desemnată de horonim se modifică, implicând dificultăți în definirea enciclopedică a acestuia (rezolvabile prin apelul la enciclopedii). De aceea, zona de referință a celor două concepte, „etnonim” și „horonim”, trebuie clar stabilită și delimitată (vezi Munteanu 2005). O discuție similară despre fluiditatea definiției etnonimelor se găsește și la Dominte 2005: 119:

„Precizez că prin e t n o n i m e am înțeles, în cursul acestei cercetări, «nume de neamuri» sau «de seminții», în acord cu concepte proprii Antichității. Dar în definiții am recurs la conceptele «nume de (uniuni de) triburi» și «de populații», în conformitate cu interpretările exegetice consultate, ca și «nume de popoare», după aceleași surse interpretative folosite, deși conceptul «popor» se referea în Antichitate mai cu seamă la elini și la romani, având o sferă mai largă de aplicabilitate abia în Evul Mediu. Numai rareori se găsesc în listă unități lexicale a căror prezență ar da termenului o accepție puțin mai largă; este vorba de unele p o l i t o n i m e («nume de cetățenie»)» (Dominte 2005: 119).

O altă dificultate vine din faptul că studiul etnonimelor este legat de cel al etnicității, care poate fi afectat de ideologii, fiind „politically sensitive” (vezi Žugić, Vuković-Stamatović 2021). În ceea ce privește etnonimele, dificultăți ridică și statutul lor, aflat între numele proprii și numele comune, care face prin urmare, ca ele să fie înregistrate neomogen în dicționare.

Firește că gradul și tipul de dificultate în redactarea intrărilor de dicționar variază de la o intrare la alta, în funcție de realitatea pe care o desemnează unitatea onomastică respectivă și de evoluția ei istorică.

4. STUDIU DE CAZ

Prezentăm, ca ilustrare (pe lângă articolul lexicografic din Munteanu 2005), o intrare redactată pentru EHR, rămasă în arhiva proiectului, urmată de o discuție referitoare la dificultățile ridicate de ea și la observațiile care rezultă din conținutul ei.

4.1. Cumania

1. Exonim latin care desemna confederația triburilor cumane și kipčak (unele lucrări consideră că acestea erau triburile dominante, în timp ce în altele sunt considerate denumiri diferite pentru aceleași triburi; vezi Curta 2019: 171). Aceste triburi erau așezate în partea de vest a stepei euroasiatice, între secolele al X-lea și al XIII-lea. În izvoare islamice, Cumania este cunoscută ca Desht-i Qipchaq, „steпа kipčakilor”, iar în arabă, ca al-Qumāniyīn.

2. Diverse teritorii cucerite de cumani de-a lungul Evului mediu, inclusiv o parte a României actuale. Cf. și Cumania Maior, Cumania Minor (Graesse/Benedict/Plechl 1972, s.v.).

Cumania, -ei, s. f. Variantă: *Comania*. *La anul 1330 [...], Carol cel preavestit, de a cărui putere [...] Lodomeria, Cumania, Bulgaria [...] tremura de*

frică (a. 1812), MAIOR, IST. 88². *Le-au mai dăruit dincolo de munți o parte neîmblată din Comania* (a. 1830), ȘINCAI, HR. I, 394. *Teodorit se numi episcop de Cumania* (a. 1852), ASACHI, O. II, 26. *Craiul Ungariei, Dalmației, Croației, Romei, Serbiei, Gallіției, Lodomeriei și al Comaniei, pururea* (a. 1860), ARHIVA R. I, 4. *În toate fântânile istorice din secolul XIII Cumania este anume Moldova actuală* (a. 1870), HASDEU, STUD. I, 143. *Ei se intitulau întotdeauna regi ai Comaniei, adică ai Munteniei răsăritene și ai Moldovei* (a. 1889), XENOPOL, IST. ROM. II, 23. Cf. ȘĂINEANU. Cf. BARCIANU. *Politica teutonilor în Bârsa și Cumania vecină* (a. 1901), IORGA, S. D. I, XVI. *În Moldova și în Valahia răsăriteană, care amândouă la un loc până în al doisprezecelea secol se numiau Cumania* (a. 1923), PHILIPPIDE, OR. R. I, 671. *În secolul XIII, Moldova și Țara Românească se numea Cumania* (a. 1939), SCRIBAN, D. 27. *Le va fi mai cu folos ioanișilor [...] dreptul de a scoate sare dintr-o ocnă din Transilvania cu care să îndestuleze teritoriile primite, dar și „părțile dinspre Bulgaria, Grecia și Cumania”*, MAG. IST. 4/1976, 3. ◇ (În sintagma) Cumania Mare = Moldova. *Moldova s-au numit oarecând Cumania Mare* (a. 1830), ȘINCAI, HR. II, 71. *S-au numit craiul Comanilor ceii Mari și ceii Mici, ce sânt în Ungaria de-acum* (a. 1830), *ibidem*. *Țările Domnitorului Cutene ce se întinseră de la Dunărea până la Volga și se împărțeau în Cumania mare și mică*, IST. M. 1845. ◇ (În sintagma) Cumania Mică = Regiune locuită de cumani, localizată în Ungaria de astăzi. *La 1075 câștigară superioritatea asupra Moldovei, care se denumi Cumania Mică* (a. 1839), ASACHI, O. II, 54. *Dându-li-se țara dintre Tisa și Dunăre [...] partea aceea de loc unde ii au lăcuit se numește și astăzi Cumania Mică*, IST. M. 1845, 20. *Cea mai mare parte din tătari s-au retras [...], rămâind numai în Cumania Mică* (a. 1852), ASACHI, O. II, 25. *Va doborî toată puterea romanilor și a elinilor până în țara Madiam și Egiptul [...] până în [...] Cumania Mică* (a. 1982), FONTES, IV, 137. ◇ (În sintagma) Cumania Albă = Teritoriul locuit de cumani, plasat de unele surse în Ucraina de astăzi. *Unnii [...] amândouă Cumaniiile, cea albă și cea neagră, au supus* (a. 1717), CANTEMIR, HR. I, 248. ◇ (În sintagma) Cumania Neagră = Teritoriu cucerit de cumani, plasat de unele surse în Muntenia-estul Moldovei. *Părțile sud-ostice a Moldavei numită pe atunci Cumania neagră*. IST. M. 1845, 37. Cf. ȘĂINEANU.

Etim.: din lat. *Cumania*.

cuman, cumană, cumani, cumane, s.m. și f., adj. Variantă (la masc. pl.): **comani**.

a) Subst. (mai ales la masc. pl.). Populație de neam turcic care, migrând din stepele de la nordul Mării Negre la sfârșitul secolului al XI-lea, s-a așezat în Țările Române. De aici, cumanii au făcut incursiuni în regiunile învecinate. Mulți dintre ei au fost asimilați de populația băștinașă, în urma conviețuirii. Alungați de mongoli, cumanii s-au refugiat în steпа ungară, fiind asimilați de populația

² A fost păstrat sistemul de siglare folosit în dicționarul EHR, pe care nu l-am reprodus aici, pentru a nu încărca textul; întrucât articolul urmărește să atragă atenția asupra caracteristicilor unei astfel de lucrări și asupra dificultăților pe care le implică ea, am considerat irelevantă reproducerea listei izvoarelor, cu atât mai mult cu cât fiecare siglă este datată.

autohtonă. Vorbeau o limbă din familia altaică, ramura turcică (vezi Curta 2019: 169-178). *Prădară cumanii Țara Grecească* (a. 1620), MOXA, 169. *Riuric au început [...] a stăpâni [...] toată Rusia slovenilor, carii atunci să numii cumanii* (cca 1694–97), BRANCOVICI, CR. 47. *Pe vreme Belii acii comani au fost lăcuind prin Podoliia Țărâi Leșești* (a. 1717), CANTEMIR, HR. I, 125. *Ladislau [...] au fost omorât de cumani* (cca 1792), MICU, SC. CUN. 39. *Ținutul [...] l-au cuprins oarecarele ducă Glad, eșind din cetatea Vidinului cu ajutorul cumanilor* (a. 1812), MAIOR, IST. 175. *Până ce au lăcuit în Dacia comanii și pașinații au fost și românii [...] acolo* (cca 1818), BUDAI-DELEANU, SCR. INED. 183. *Călcați de la începutul lor de atâtea popoare barbare, [...] pecenegi, cumani, tătari, ... ei își păstrară naționalitatea lor* (a. 1845), N. Bălcescu, în PLR I, 106. *Pe la 1200 [...] doi frați români [...] răsculară pe bulgari, pe cumani și pe români* (a. 1861), ODOBESCU, O. II, 24. *Principii [...] n-au fost nici chiar români [...] ci comani sau tătari* (a. 1863), HASDEU, STUD. I, 63. *Ipoteza că românii ar fi putut să-l capete în Evul Mediu de la pecenegi, de la cumani sau de la vreun alt popor turcic [...] nu este admisibilă* (a. 1879), HASDEU, CUV. BĂTR. II, 400. *Creștinii schismatici din episcopatul cumanilor care se întindea [...] prin Moldova sudică* (a. 1889), XENOPOL, IST. ROM. II, 30. Cf. BARCIANU. Cf. ȘĂINEANU. *Suferă multe neajunsuri de la cumani și picenați* (a. 1902), PÂRVAN, IST. MED. MOD. 47. *Vlahii [...] luaseră parte [...] în lupta în contra Cumanilor* (a. 1927), DR, IV, 200. *Ascunse sub scoarța stăpânirii unguirilor la nord și a cumanilor la sud* (a. 1937), LUPAȘ, IST. UNIR. 63. *Pecenegii [...] trăiră așa până ce se asimilă cu Cumanii* (a. 1939), SCRIBAN, D. 27. *Papa Grigore al IX-lea comunica [...] îngrijorarea sa, pricinuită de știrile [...] cu privire la „valahii” din episcopatul catolic al cumanilor* MAG. IST. 3/1967, 60. *Cei care, sub conducerea lui Pudila, l-au ajutat pe Alexios Commenul în războiul contra cumanilor, erau [...] cercetași. Ibidem, 2/1977, 21. Densusianu [...] pune termenul pe seama limbii cumanilor* (a. 1983), BRÂNCUȘ, V. A. 112. *Lingua franca a stepei, vorbită și de pecenegi și cumani [...], ar fi fost o veche formă de slavă* (a. 1996), IDENT. 62. *Mama era cumână, Tata parte secui, parte român* DILEMA VECHĂ, 103/2006, 9. ♦ Denumire dată în Evul mediu românilor de la sudul Dunării. *Românii [...] de-a dreapta Dunărei [...] s-au numit [...] întâiu români [...], după aceia comani și pașinachite* (a. 1830), ȘINCAI, HR. I, 49. „Cumanii”, adică românii de dincoace de Dunăre, îi ajutară mai mult decât bulgarii Mesiei și Traciei (a. 1915), IORGA, EV. MED. 57. ♦ (rar) Ceangău. *Cumanii, sub nume de mocani catolici [...], încă locuiesc în politia Neamțu* (a. 1852), ASACHI, O. II, 26. ♦ Peceneg. *Popor sarmatic (picinegii sau cumanii)* (a. 1911), PÂRVAN, IST. MED. MOD. 341. ♦ Antroponim. *Spatariul Coman [...] era oștean bătrân* (a. 1845), ASACHI, O. II, 458. *Acestea s-au găsit de un George Coman, locuitor în această comună* (a. 1877), ODOBESCU, O. V, 125. *Vladislav Cumanul (1272–1290)* (a. 1889), XENOPOL, IST. ROM. II, 30. ♦ În toponimie. *Două ape din același district se cheamă: una Neamț și cealaltă Coman* (a. 1870), HASDEU, STUD. I, 144. *Se mărginește [...] spre miază-noapte cu comuna Cumanii* (a. 1877), ODOBESCU, O. V, 135. *[Localitate] numită astăzi Cumanii* (a. 1888), XENOPOL, IST. ROM. I, 363. Cf. IORDAN, NL I, 227–228. ♦ (În sintagma) Vadul

Cumanilor = toponim. [*Localitate*] numită [...] *Vadul Cumanilor* (a. 1888), XENOPOL, IST. ROM. I, 363.

b) Adj. Care aparține cumanilor; referitor la cumani. *Končak este numele unui celebru principe cuman* (a. 1878), HASDEU, CUV. BĂTR. I, 195. *Făcând abstracție de românii pomeniți numai ca populație a episcopatului cuman* (a. 1906), PÂRVAN, IST. MED. MOD. 207. *Unii istorici cred că kükülö, kökény, spin, ar putea deriva din kukul, vorbă de origine cumană* (a. 1939), LISSEANU, IZV. 23. *În 1211, când fusese invocat pericolul cuman.* MAG. IST. 4/1976, 3. *Scipio Nasica, îndemnat de niște versuri cumane a adus statuia zeiței la Roma.* AMM. MARC. 1982, 305. ◇ (Și substantivizat) Glotonim. *Explicația prin pecenegă sau cumană [...] nu convinge* (a. 1983), BRÂNCUȘ, V. A. 32.

Etim.: din slavon. коумани (pl.; sg. коуманинь) < m. gr. κουμάνος (cuvânt de origine turcică, raportat la *quman, qoman* „palid; gălbui”, probabil cu referire la părul blond sau pielea deschisă prin care s-ar fi evidențiat această populație, cf. numele lor în limbile slave de est: *polovci* < *polovŭ* „blond, palid”, sl. com. **polvŭ*), mai târziu și lat. neol. *Cumanus*, posibil și fr. *Couman(s)*. Cf. DELR.

În compuse:

cumano-peceneg, -ă, adj. *Influențele culturale [...] slavă, cumano-pecenegă [...], italiană, franceză* (a. 1981), I.I. RUSSU, ETN. ROM. 141.

peceneg-cuman, -ă, adj. *Drumul ales de Ion Conea [...], cel al coborârii sale asupra toponimiei și antroponimiei pecenego-cumane* (a. 1987), MAG. IST. 5/1987, 16.

româno-cuman, -ă, adj. *În loc de amalgame [...] româno-cumane [...] apar [...] straturi exclusivamente române* (a. 1873), HASDEU, IST. CRIT. I, 5. *Sunt menționate primele contacte româno-cumane*, MAG. IST. 7/1982, 13.

Derivate:

Comanca, s. f. Toponim. *Se mărginește [...] spre miazăzi cu comuna Comanca* (a. 1877), ODOBESCU, O.V, 135. *În apropiere de Caracal sunt și alte toponime de origine cumană: Comanca și Comani*, MAG. IST. 11/2005, 42.

Etim.: din *coman* + suf. -că.

cumănesc, -ească, adj. Variantă: **comănesc**. Cuman. Cf. CORBEA, DICT. (cca 1691–1697). *Beln, dintr-a Trachiei munți pietroși, / S-au suit gonind o zână din Carpatul cel dăchesc, / Ș-au rămas a sa sămânță în Câmpulung cumănesc* (a. 1840), POGOR, S. 37. ♦ Toponim. *Comănești se pare a fi fost reședința regelui aceluia popor* (a. 1839), ASACHI, O. II, 55.

Etim.: *cuman* + suf. -esc.

cumanic, -ă, adj. Cuman. Variantă: **comanic**. *Numile proprii comanice, conservate în cronicile din evul mediu, sunt toate turce* (a. 1875), HASDEU, STUD. II, 76. *În vocabularul cumanic din secolul XIV, arka însemnează „umăr”* (a. 1889), HASDEU, ETYM. II. 272. *Numele de Carăcal e cumanic* (a. 1939), SCRIBAN, D. 39.

În compuse: **latino-perso-cumanic**, -ă, adj. *Limba Cumanilor, [...], ne-a fost păstrată în codex cumanicus, un vocabular latino-perso-cumanic* (a. 1939), SCRIBAN, D. 39.

Etim.: din *cuman* + suf. -ic.

4.2. Discuții

Am reprodus mai sus o intrare redactată în cadrul proiectului EHR, conform principiilor și normelor stabilite acolo, la care am adus câteva modificări, iar altele vor fi propuse în cele ce urmează.

Mai întâi, despre dificultățile pe care le-a ridicat redactarea acestei intrări.

Cea mai importantă dintre ele și cea mai cronofagă se referă la dificultatea stabilirii informației enciclopedice. Întrucât este vorba despre un popor migrator medieval, sursele sunt adesea contradictorii, la fel ca informațiile din literatura de specialitate, atât în ceea ce privește locul de origine al cumanilor, cât și în privința numelui, a horonimului, mai ales că sintagmele „Cumania Mică” și „Cumania Mare”, ca și „Cumania Albă” și „Cumania Neagră”, sunt utilizate în surse diferite pentru a desemna spații diferite (vezi, de exemplu, *supra*, sensul sintagmei „Cumania Mică” prin comparație cu sensul din ASACHI, O. II, 54). În acest caz, redactorul nu poate face altceva decât să se sprijine pe sursa enciclopedică cea mai credibilă. Din această cauză, am propus ca, pentru astfel de definiții problematice, informația enciclopedică să fie însoțită de referința la sursa de unde a fost extrasă (de exemplu, pentru informațiile despre cumani, Curta 2019, vezi *supra*). În fond, într-un astfel de dicționar, clarificarea dezbaterilor cu privire la referent nu este importantă, lucrarea fiind focalizată asupra perspectivei lingvistice.

O altă dificultate se referă la cuvântul-titlu al cuibului etno-horonimic. După principiul general adoptat în redactarea EHR, cuvântul-titlu este forma actuală a horonimului respectiv sau, în cazul în care el nu există/ nu este atestat, forma actuală a etnonimului. Totuși, în cazul ilustrat de noi, etnonimul este mult mai cunoscut și mai frecvent decât horonimul și nu este exclus ca el să stea chiar la originea horonimului, având în vedere faptul că este atestat cu aproape un secol mai devreme; acest lucru nu înseamnă că etnonimul ar trebui să fie cuvântul-coordonator?

O observație: multe dintre izvoarele primare sunt preocupate tocmai de definirea etnonimului și a horonimului (chiar dacă această definiție este inexactă sau indecisă); acest lucru este valabil mai ales pentru lucrările de istorie din secolul al XIX-lea. De exemplu, preocupați de delimitarea zonei de desemnare a horonimului *Cumania*, fie direct, fie prin glosare, sunt Hasdeu, Xenopol, Philippide, Scriban: *În toate fântânile istorice din secolul XIII Cumania este anume Moldova actuală* (a. 1870), HASDEU, STUD. I, 143. *Ei se intitulau întotdeauna regi ai Cumaniei, adică ai Munteniei răsăritene și ai Moldovei* (a. 1889), XENOPOL, IST. ROM. II, 23. *În Moldova și în Valahia răsăriteană, care amândouă la un loc până în al doisprezecelea secol se numiau Cumania* (a. 1923), PHILIPPIDE, OR. R. I, 671. *În secolul XIII, Moldova și Țara Românească se numea Cumania* (a. 1939), SCRIBAN, D. 27. Definiții ale etnonimului găsim la Brancovici: *Riuric au început [...] a stăpâni [...] toată Rusiia slovenilor, carii atuncea să numiia cumanii* (cca 1694–1697), BRANCOVICI, CR. 47 și Iorga: „*Cumanii*”, *adică românii de dincoace de Dunăre, îi ajutară mai mult decât bulgarii Mesiei și Traciei* (a. 1915), IORGA, EV. MED. 57.

Altă observație privește includerea în dicționar a compuselor cu etnonime sau derivate de la etnonime. Suntem de părere că acestea nu sunt relevante; nu aduc noutăți

nici la nivel formal, nici la nivel semantic și, în afară de aceasta, nu exprimă decât o parte dintre posibilitățile combinatorii ale etno-horonimelor. Spre deosebire de acestea, derivatele sunt importante pentru că indică posibilitățile generative ale unităților etno-horonimice, pe de o parte, și ale afixelor limbii române, pe de alta, precum și pentru că reprezintă unități semantice noi. Compusele ar putea fi incluse, însă, într-o variantă electronică a dicționarului, care nu mai este supusă restricțiilor de spațiu.

De asemenea, lista de izvoare trebuie extinsă, incluzând cât mai multe texte românești din perioada de până la 1830.

5. CONCLUZII

Un dicționar istoric al etnonimelor și horonimelor din limba română ar fi un instrument util nu doar pentru onomastică și istoria limbii române, ci și pentru lexicografi (inventarierea etnonimelor ar scoate la lumină cu siguranță forme inedite), pentru cercetările de etnofrazeologie, pentru studiile de imagine. O astfel de lucrare ar ajuta la găsirea de răspunsuri la următoarele întrebări: Care sunt caracteristicile microsistemului etno-horonimic românesc? Care sunt direcțiile evoluției sale înainte de a fi normat? Ce funcții îndeplinesc aceste categorii onomastice, în afară de cea de desemnare specifică numelor proprii? Cum se reflectă concepțiile, stereotipurile, mentalitățile în etnonime și cum pot fi acestea studiate? Ar fi puse astfel în lumină mecanismele de formare a unităților etnonimice și horonimice și evoluția lor, în relație cu realitățile istorice și culturale, în contextul contactelor lingvistice în diversele lor forme.

BIBLIOGRAFIE

- Arvinte 2008 = Vasile Arvinte, *Român, românesc, România*, Iași, Editura Demiurg.
- Butnaru 2007 = Daniela Butnaru, *Fenomenul polinomial reflectat în etno-horonimia românească*, în volumul *Limba română. Abordări tradiționale și moderne. Actele colocviului internațional organizat de Catedra de limba română și de Departamentul de limbă, cultură și civilizație românească, Facultatea de Litere, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, 19–20 octombrie 2007*, G.G. Neamțu, Ștefan Geancărau, Adrian Chircu (ed.), Cluj, Presa Universitară Clujeană, p. 373–378.
- Cherpillod 1986 = André Cherpillod, *Dictionnaire étymologique des noms géographiques*, Paris, Éd. Masson.
- Chivu *et al.* 1992 = Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul elementelor latino-romanice în limba română veche*, București, Editura Științifică.
- Curta 2019 = Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Leiden, Brill.
- Dominte 2005 = Constantin Dominte, *Nume de populații și de triburi germanice în Antichitate într-un viitor lexicon românesc de etnonime*, în „Analele Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași. Secțiunea IIIe. Lingvistică”, 2005, LI, p. 117–152.
- Gînsac *et al.* 2017 = Ana-Maria Gînsac (coord.), Iosif Camară, Dinu Moscal, Mădălina Ungureanu, *Practici de traducere a numelor proprii în scrisul românesc premodern*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

- Graesse 1972 = J.G.T. Graesse, *Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, Grossausgabe, bearb. und hrsg. von Helmut Plechl unter Mitarbeit von Sophie-Charlotte Plechl, Braunschweig, Klinkhardt & Biermann.
- Harvalik, Caggarelli 2007 = Milan Harvalik, Caffarelli Enzo (a cura di), *Onomastic terminology: an international survey – Terminologia onomastica: un'inchiesta internazionale*, în „Rivista italiana di onomastica”, XIII, nr. 1, p. 181–213.
- Lalchev 2014 = Dragomir Lalchev, *Designing a dictionary of archaic names of the tribes in the Balkan Peninsula*, în „Studii și cercetări de onomastică și lexicologie”, VII, nr. 1–2, p. 84–87.
- Losique 1971 = Serge Losique, *Dictionnaire étymologique des noms de pays et de peuples*, Paris, Editions Klincksieck.
- Lötzsch 2000 = R. Lötzsch, *Ethnonyme als Geschichtsquelle*, în „Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät”, 39, p. 133–147.
- Munteanu 2005 = Eugen Munteanu, *Etno-horonimia românească (EHR). Dicționar istoric al numelor de țări și de popoare în română. Prezentarea unui proiect*, în „Analele Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași. Secțiunea IIIe. Lingvistică”, LI, p. 299–321.
- Pohl 2018 = Walter Pohl, *Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity: Methodological Reflections*, în „The Hungarian Historical Review”, VII, nr. 1, p. 5–17.
- Rader 1989 = James Rader, *People and Language Names in Anglo-American Dictionaries*, în „Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America”, XI, p. 125–138.
- Sala, Tomescu 1995 = Marius Sala, Domnița Tomescu, *La recherche onomastique en Roumanie*, în *I. Halbband: Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, E. Eichler, G. Hilty, H. Löffler, H. Steger, L. Zgusta (ed.), Berlin/New York, De Gruyter Mouton, p. 171–175.
- Schweickard 2002–2013 = W. Schweickard, *Deonomasticon Italicum. Dizionario storico dei derivati da nomi geografici e da nomi di persona*, vol. 1. *Derivati da nomi geografici: A–E* (2002), vol. 2. *Derivati da nomi geografici: F–L* (2006), vol. 3. *Derivati da nomi geografici: M–Q* (2009), vol. 4. *Derivati da nomi geografici: R–Z* (2013), Tübingen, Niemeyer.
- Žugić, Vuković-Stamatović 2021 = Dragica Žugić, Milica Vuković-Stamatović, *Problems in Defining Ethnicity Terms in Dictionaries*, în „Lexikos”, 31, nr. 1, p. 177–194.

ABOUT A DICTIONARY OF ROMANIAN ETHNONYMS AND CHORONYMS

ABSTRACT

The article aims to revisit the subject of a Romanian dictionary of ethnonyms and choronyms, starting from the dictionary conceived by Eugen Munteanu within the project “Romanian Ethnonymy. A historical dictionary of peoples and countries names in Romanian” (financed by CNCS, project no. 1394, 2006–2008). After presenting the principles of the dictionary, by comparison with the dictionary of ethnonyms proposed by Constantin Dominte (2005), the difficulties of such work are discussed, an entry written within the framework of the project is reproduced and some modifications are proposed.

Keywords: *ethnonyms, choronyms, historical dictionary, Romanian, lexicography.*